

De queeste naar legitieme autoriteit

Een politiek portret van de twintigste eeuw

Jan-Werner Müller probeerde een politieke ideeëngeschiedenis van de twintigste eeuw te schrijven op basis van het gedachtengoed van individuele denkers. Een bewonderenswaardige poging waar hij hoge verwachtingen mee wekt. Lost hij deze in?

Friedrich Nietzsche deed in *Menschliches, Allzumenschliches* (1878) een aantal rake voorspellingen over de toekomst van de Europese politiek. Zo beschreef hij wat voor leider de massa zou willen zien (gewelddadig en met een ijzeren wil) en hoe Europese samenwerking een antwoord kon zijn op nationalisme. Bovenal bevroedde de filosoof dat het democratiseringsproces dat haast overal op het continent voortschreed, wel eens anders zou kunnen uitpakken dan menig vooruitgangsgelovige in zijn tijd dacht: geloof in autoriteit zou hierdoor onmogelijk worden. Een 'wantrouwen in alles wat regeert' was volgens hem het Europese voorland.

Het laat zien dat de vanzelfsprekendheid waarmee autoriteiten hun positie bekleedden eind negentiende eeuw scheurtjes begon te vertonen. Het vraagstuk dat het politiek denken in de twintigste eeuw domineerde, was daarom de legitimiteit van gezag, zo betoogt ideeënhistoricus Jan-Werner Müller in zijn *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. De thematiek en reikwijdte van het boek scheppen hoge verwachtingen: een overzicht en analyse van politiek denken van 1900 tot heden in zowel Oost- als West-Europa. Müller is hierbij op zoek naar de *in-between figures* die hun ideeën muntten in de ruimte tussen wetenschap en politieke instituten.

De hoogleraar aan Princeton legt de lat dus hoog met deze ideeëngeschiedenis. Tegelijk is de behoefte aan zo'n werk groot: de laatste klassieker op dit gebied, Karl Dietrich Brachers *Zeit der Ideologien*, verscheen immers voor de val van de Muur, voordat de zelfgenoegzame, op Amerikaanse leest geschoeide liberale democratie zijn intrede deed en ook voordat populistische partijen in Oost- en West-Europa een geheel andere visie op democratie formuleerden. Müller kiest ook een ander perspectief op de grote verscheidenheid aan politieke ideeën dan zijn landgenoot. Zo gelooft hij niet in het 'einde van de ideologie', dat Bracher in de jaren vijftig situeerde. Een belangrijk onderscheid is daarnaast dat Müller niet uitgaat van politieke stromingen, maar van individuen. Door intellectuelen in plaats van ideologieën centraal te stellen kan de auteur helder de spanningsvelden binnen ideologische stromingen laten zien.

'DE VANZELFSPREKENDHEID WAARMEE AUTORITEITEN HUN POSITIE BEKLEEDDEN BEGON EIND NEGENTIENDE EEUW SCHEURTJES TE VERTONEN.'

Het boek is losjes chronologisch opgezet en Müller permitteert zich een lange aanloop voordat hij bij de periode na de Eerste Wereldoorlog belandt. De negentiende eeuw wordt voorgesteld als de *Age of Security*, een tijdperk waarin de superioriteit van de Europese beschaving zo onomstotelijk vaststond dat de rest van de wereld werd gekoloniseerd voor haar eigen bestwil, terwijl er binnen Europa vrede heerste: tussen staten en binnen staten. Om zijn these te bekrachtigen, zet Müller het contrast met de twintigste eeuw scherp aan: pas na 1918 werd het vraagstuk van politieke legitimiteit relevant. In de negentiende eeuw, zo stelt hij, bleef dankzij het beperkte kiesrecht politiek bedrijven gelijkstaan aan een beschaafd herengesprek, waarin conservatieven en liberalen succesvol de grenzen van het betamelijke bepaalden. Als de spanningen te groot werden, was er van Londen tot Moskou een koningshuis om omstreden besluitvorming met goddelijke goedkeuring te bezegelen.

De Eerste Wereldoorlog maakt een bloedig einde aan deze vanzelfsprekendheid, zekerheid en legitimiteit van gezag. Hoewel hij de oorlog te veel als een waterscheiding percipieert – ook de negentiende eeuw had immers revoluties gezien waarbij de verantwoording van politici tegenover het 'volk' inzet van strijd was – maakt Müller overtuigend inzichtelijk hoe hij een omslag in het politieke denken teweegbracht. De oorlog was een totale oorlog, met een betrokkenheid van de gehele bevolking tot gevolg. Dit betekende ook de democratisering van politieke vraagstukken: steun van de massa was in het vervolg onontbeerlijk voor keuzes die de massa raakten. Conservatieve reacties op de aanwezigheid van de massa in het politieke domein voldeden na 1918 niet meer en koningshuizen en keizerrijken verdwenen als traditioneel referentiepunt van politieke oriëntatie. Het belangrijkste verlies was echter dat liberalen faalden om een staatsvorm te creëren waarin de massa werd geïntegreerd – of, beter nog volgens velen in de jaren twintig: gedomesticeerd.

Experimenteren met politieke ideeën was het gevolg van het uiteenvallen van de conservatief-liberale consensus: het Interbellum werd volgens de Tsjechoslowaakse president Tomáš Masaryk 'een laboratorium gebouwd op het kerkhof van de oorlog'. Max Weber verzorgde in de jonge Weimarrepubliek de aftrap voor dit experiment. De socioloog gaf de twintigste eeuw een paar confronterende vragen mee die als een rode draad door Müllers werk lopen. De meest prangende daarvan was de kwestie hoe gezag legitiem kan worden uitgeoefend in een wereld waarin mensen het geloof in universele waarden hebben verloren. God was dood en dit betekende in politieke zin allereerst dat mensen geen gemeenschappelijke

ethiek meer deelden en met een veelzijdigheid aan ogenschijnlijk gelijkwaardige politieke mogelijkheden geconfronteerd werden. In wat waarschijnlijk zijn meest bekende lezing is, *Politik als Beruf* (1919), preekt Weber verantwoordelijkheidszin, politiek conflict onder elites en een beperkte burgerlijke betrokkenheid aan als wapen tegen de dominantie van bureaucratieën of de opkomst van charismatische leiders die uit de nieuwe situatie voort zouden vloeien.

‘DE EERSTE WERELDOORLOG MAAKT EEN BLOEDIG EINDE AAN DE VANZELFSPREKENDHEID, ZEKERHEID EN LEGITIMITEIT VAN GEZAG.’

Weber maakte niet meer mee hoe juist charisma en nationalisme de politiek van het Interbellum zouden bepalen. Anders dan velen in 1917 verwachtten, bleek het socialisme namelijk niet in staat om in West-Europa de tijdgeest naar zijn hand te zetten. Op het spook van het nationalisme vonden ook socialisten in die tijd immers geen antwoord. Door zijn aandacht voor individuen maakt Müller duidelijk dat de relatieve zwakte van de socialisten te wijten was aan onderlinge verdeeldheid. Over het ware karakter van het socialisme werd vooral in Duitsland intensief gestreden. Eduard Bernstein bepleitte niet alleen hervormingen via parlementaire weg, maar stelde zelfs dat democratie zowel middel als doel van de socialisten moest zijn. Democratie betekende niet de dictatuur van het proletariaat, maar was volgens hem juist geïnspireerd op de kunst van het compromis. Rosa Luxemburg daarentegen deed samenwerking met andere partijen af als collaboratie met de burgerlijke democratie: wie het socialisme van zijn revolutionaire karakter ontdoed, kon het beter in zijn geheel opgeven.

De Italiaan Antonio Gramsci leek als enige een uitweg te vinden uit dit dilemma tussen wachten tot de onvermijdelijke revolutie zich aandeed en het nastreven van geleidelijke hervormingen. Nationalisme moest serieus worden genomen, want legitiem gezag kon volgens hem alleen bestaan als de massa werd verbonden met de politiek. Op intellectuelen rustte de taak die massa voortdurend van hun ideeën te overtuigen en zo een communistische ‘hegemonie’ te vestigen door in alle haarvaten van de samenleving door te dringen. Die hegemonie stond niet gelijk aan dominantie, maar betekende veeleer een consensus die de basis zou zijn voor revolutionaire verandering.

Het is dan ook geen toeval dat juist Gramsci in Mussolini zijn grote vijand vond. Anders dan menigeen verwachtte in de jaren twintig, werd het fascisme, en niet het socialisme, voor velen een overtuigend antwoord in het tijdperk van de massademocratie. Juist de natie zou volgens fascistten immers de dichotomie tussen eigenbelang en gemeenschap kunnen oplossen en zo het vraagstuk van politieke legitimiteit beslechten. De fascistische staat was een ethische staat, die eenheid oplegde aan een verdeelde gemeenschap en een einde maakte aan de vermeende decadentie van de vooroorlogse liberale orde.

Het is prijzenswaardig dat Müller (proto)fascistische denkers serieus neemt. De tijd waarin historici zelfverzekerd konden stellen dat het fascisme geen ideologie had, ligt lang achter ons en Müller maakt inzichtelijk waar, en vooral bij wie, de wortels van het fascistische denken liggen. Naast de behandeling van voor de hand liggende figuren als Alfred Rosenberg en Giovanni Gentile, maakt hij hierin ook gewaagde keuzes. George Sorel wordt door hem als een belangrijke schakel gezien in de volwassenwording van fascistisch gedachtegoed. Hoewel het onmogelijk is deze Franse denker in een categorie onder te brengen, maakt Müller duidelijk dat zijn revolutionaire inslag, zijn vertrouwen in de noodzakelijkheid van spirituele wedergeboorte en zijn geloof in de zuiverende werking van geweld reeds profascistisch waren. Toen Sorel aan het eind van zijn leven de klassenstrijd door de strijd tussen naties verving, was zijn transformatie tot fascist volgens Müller compleet.

Het past in Müllers these dat zowel fascisme als communisme en nazisme zich genoodzaakt voelden om in ieder geval in naam de democratie te omarmen. Democratie wordt dan weliswaar opgevat als ‘biocratie’, zoals in nazi-Duitsland, of als ‘leiderschap van de productieve klasse’ in de Sovjet-Unie, maar het laat zien dat ook ideologieën die een totalitaire heerschappij ambieerden, hun gezag niet konden legitimeren zonder daarbij te verwijzen naar het volk.

De onderscheidende elementen van het fascisme waren volgens Müller echter een absoluut geloof in de natie en in geweld als zuiverend element. Hij beschouwt dit politieke denken als een *Zeitkrankheit*: specifiek voor een periode waarin op extreme wijze met de integratie van de massa in de politiek geëxperimenteerd werd. Maar hiermee presenteert hij het fascisme ten onrechte als een onrustige entr’acte die de volgens hem zo rustige *Age of Security* verbindt met de ogenschijnlijk eveneens stabiele periode na de Tweede Wereldoorlog. Juist die onderscheidende elementen van het fascisme waren namelijk geen ziekte van de tijd: niet zozeer omdat, zoals Primo Levi stelde, ‘ieder tijdperk zijn eigen fascisme heeft’, maar wel omdat juist het geloof in de natie en in politiek geweld na de Tweede Wereldoorlog een *comeback* beleefden en voor 1914 reeds zichtbaar waren.

‘HET SOCIALISME BLEEK NIET IN STAAT OM IN WEST-EUROPA DE TIJDGEEST NAAR ZIJN HAND TE ZETTEN.’

Na 1945 vonden Europeanen volgens Müller eindelijk de lang gezochte stabiliteit. Gezag werd vanaf toen niet alleen legitiem, maar ook verantwoordelijk uitgeoefend. Müller betoont zich een weberiaan en prijst het naoorlogse politieke systeem, dat volgens hem louter (zonder enig succes) is uitgedaagd door de protestbeweging van de jaren zestig en het neoliberalisme van de jaren tachtig. Twee kenmerken

karacteriseren volgens Müller het politieke systeem sinds de Tweede Wereldoorlog. Het is enerzijds een 'beperkte' democratie, waarin onder leiding van meestal christendemocraten geregeerd wordt en gewone burgers de politiek de rug hebben toegekeerd. Rousseau's adagium dat 'het recht mijn stem uit te brengen mij de plicht oplegt mij te verdiepen in zaken van algemeen belang', geldt niet meer. Het ideaal van politieke betrokkenheid van de massa is opgegeven.

Tegelijk leven we ook in wat Müller een 'militante democratie' noemt: vanaf de oorlog is die gericht op de beperking van volkssoevereiniteit door Europese integratie en op een actieve rechterlijke macht die de democratie beschermt tegen potentieel radicale betrokkenheid van de massa. Deze interpretatie behoeft echter enige nuancering. Het argument van Europese integratie is teleologisch: het project van Europese eenwording dat in de jaren vijftig aanving, kende vele grondslagen - de wens tot duurzame vrede, Amerikaanse druk, maar vooral economische noodzaak - maar het streven om de massa te bedwingen was toentertijd in ieder geval geen doel, hoezeer dit nu ook door eurosceptici wordt beweerd.

Müllers interpretatie van de 'militante democratie' is bovendien sterk door Duitsland gekleurd, waar justitie inderdaad door middel van de *Bundesverfassungsschutz* de constitutie van 1949 beschermt. De meeste West-Europese landen maakten in het geheel geen constitutionele verandering door na 1945. In Frankrijk, waar dat wel gebeurde, verschilde de grondwet van de Vierde Republiek weinig van die van de Derde, die voor zoveel instabiliteit in het Interbellum had gezorgd, of die in elk geval niet had voorkomen. En Italië, dat volgens Müller exemplarisch is voor de 'militante democratie', kreeg in werkelijkheid pas eind jaren vijftig een onafhankelijke rechterlijke macht. Tegelijk voorzag de Italiaanse grondwet van 1948 ook in het gebruik van referenda, een instrument dat volkssoevereiniteit juist bij uitstek expliciteert en dat sinds de jaren zeventig op tientallen thema's is ingezet.

Het naoorlogse systeem verdient bovendien een kritischer beoordeling. Müller mengt zich via de *Süddeutsche Zeitung* regelmatig in het publieke debat en deed dit onlangs nog om zijn landgenoten te vertellen dat zij democratie te eenzijdig met verkiezingen in verband brengen. Democratie heeft inderdaad veel meer om het lijf, maar Müllers benadrukking van het belang van stabiliteit is een te gemakkelijke verdediging van de 'militante democratie', die weliswaar een dam vormt tegen radicalisering van de massa en politiek extremisme, maar tegelijk een statische verdediging kan worden van de gevestigde orde.

Die gevestigde orde werd volgens Müller, zoals gezegd, nog twee maal uitgedaagd sinds 1945. In de jaren zestig zetten studenten, geïnspireerd door Herbert Marcuse en Johannes Agnoli, een proces in gang om identiteitsvraagstukken toe te voegen aan het debat over politieke legitimiteit. Het is sindsdien niet langer mogelijk om over politiek te praten zonder gender, etnische achtergrond of seksuele voorkeur een rol te laten spelen. Daarna, zo laat Müller vooral aan de hand van Groot-Brittannië zien, waren het neoliberale utopisten als Friedrich von Hayek en Michael Oakeshott die het intellectuele fundament legden onder een nieuwe definitie van staat en politiek: een sterke staat en een vrije markteconomie als garanties van individuele vrijheid.

Deze twee 'aanvallen' op het model dat in Europa na 1945 werd opgebouwd waren volgens Müller echter weinig succesvol. Dat model, in de nasleep van de oorlog zo duidelijk gericht op het bestendigen van politieke stabiliteit, hield grotendeels stand en kon, aangepast aan nationale omstandigheden, zelfs grotendeels worden toegepast op de Oost-Europese staten die in 1989 achter het IJzeren Gordijn vandaan kwamen. Intellectuelen, van wie Václav Havel zonder meer de voornaamste was, stredden aanvankelijk voor iets ambitieuzers. Vanzelfsprekend was dat een gevolg van de strijd voor mensenrechten en een 'leven in waarheid' in een tijd waarin het regime door lege leugens zelfs de schijn van legitimiteit niet meer kon ophouden. Een 'post-democratie' zonder de gehate politieke partijen en een verbroedering tussen intellectuelen en arbeiders was hun nooit gerealiseerde doel.

Zo belandt Müller dan bij de eenentwintigste eeuw en moet hij concluderen dat het politiek gezag weliswaar stabiel is, maar dat, zo suggereert hij, de integratie van de massa in de politiek slechts ten dele is gelukt. Optimistisch is hij evenmin over de kwaliteit van de denkers die het debat over politieke legitimiteit momenteel van nieuw elan kunnen voorzien. De tijd van ideologieën is weliswaar niet voorbij, maar de aanhangers van de grote 'ismen' hebben zichzelf in de twintigste eeuw een voor een buiten spel gezet en voor hen is niemand in de plaats gekomen. *Contesting Democracy* is daarom ook waardevol omdat het Müllers collega-historici een spiegel voorhoudt. Zij zien 'democratie' immers zelden als een betwistbaar begrip en aanvaarden het zoals hun negentiende-eeuwse voorgangers het nationalisme omarmden. Müller besluit daarentegen met de voor de hand liggende observatie dat onze huidige regeringsvorm veel democratische idealen niet realiseert.

'OOK IDEOLOGIEËN DIE EEN TOTALITAIRE HEERSCHAPPIJ AMBIEERDEN, KONDEN HUN GEZAG NIET LEGITIMEREN ZONDER DAARBIJ TE VERWIJZEN NAAR HET VOLK.'

Ondanks de scherpe conclusies, de indrukwekkende dichtheid van het betoog en de scherpte waarmee Müller aan zijn these vasthoudt, kan het boek de hoge verwachtingen niet geheel inlossen. Hiervoor blijken de *in-between figures* toch weer te vaak de *usual suspects* te zijn, van Jean-Paul Sartre tot Jürgen Habermas. De analyse van hun gedachtengoed heeft bovendien te veel het karakter van een opsomming en is weinig origineel, terwijl juist dit boek een kans bood om de samenhang tussen de verschillende denkers duidelijker dan voorheen naar voren te brengen en beter in te bedden in historische

omstandigheden. Müller zocht immers naar denkers die de politiek beïnvloedden, maar hun ideeën ontstonden niet in een vacuüm. De politieke omstandigheden die deze denkers vormden hadden meer aandacht verdiend. Toch is *Contesting Democracy* een waardige opvolger van het boek van Bracher: een uitputtend en goed geschreven overzichtswerk over politiek denken in de twintigste eeuw dat laat zien dat onze liberale democratie als regeringsvorm minder vanzelfsprekend, en zeker, is dan we geneigd zijn te denken.

Pepijn Corduwener is junior universitair docent aan het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en is promovendus aan het Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur aldaar.

Literatuur:

Karl Dietrich Bracher. *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*. DVA. Darmstadt 1982.

Tony Judt en Timothy Snyder. *Thinking the Twentieth Century*. The Penguin Press. New York 2012.

Externe links

Meer werk van Jan-Werner Müller is te vinden op zijn persoonlijke website:
www.princeton.edu/~jmueller/